

PROTESTAN MİSYONERLER VE MİLLİ DEVLETLERİN DOĞUŞU: ROBERT KOLEJ VE BULGAR MİLLİ DEVLETİ ÖRNEĞİ

Ümit AKCA*

Özet

Misyonerlik, bir din yayma etkinliği olarak, Hristiyanlığın öte dünya algısını yani Tanrı'nın Krallığı'nı henüz benimsenmediği, hatta tanınmadığı dünyalara taşınma çabası olarak ifade edilebilir. Bununla birlikte misyonerlik çalışmalarının bir kültür, ideoloji, hatta siyaset aracı olarak görülmesi mümkün olan yönleri de vardır. Misyonerlik yeni bir olgu olmamakla birlikte, bu hali ile modern devlet olgusunun geleneksel toplumlara yaygınlaştırılmasının da bir aracıdır. Protestan-Evanjelik misyonerlik ise ulus devletlerin ortaya çıkmasında 19. Yüzyıl ortalarından itibaren Balkan toplumlarında hayli işlevsel bir ayrıştırma ve ulusal kimlik kazandırma aracı olmuştur. Din adamlarının organize ettiği Protestan-Evanjelik misyonerliğin eğitim kurumları aracılığı ile yürütüldüğü ve yalnız Balkan toplumlarını hedef almadığı; Hindistan gibi istisnalar göz ardı edilmeksizin "millet" sistemi altında yaşayan Katolik, Ortodoks ve Gregoryen Hristiyanlara ve Müslüman toplumlara da yöneldiği görülmektedir.

Misyonerlik çalışmalarının "yeni" dünyadan "eski" dünyaya yöneldiği 19. Yüzyıl; Sanayi Devrimi, Aydınlanma, Rönesans ve Reform hareketlerinin sonuçlarının da güçlü hissedilmeye başlandığı geçişler ve değişimler dönemidir. İmparatorlukların, hanedanların ve çok uluslu toplumların yeni kimlikler ve yeni siyasal yapılar etrafında örgütlendiği bu dönem öte yandan yenedünya (Amerikan) değerlerinin eski dünyaya (Avrupa ve Asya) yayılmaya başladığı dönemdir. Bu çalışmada, üstteki satırlarda ifade edilen çerçevede "millet" sistemi etrafında çok dinli ve çok kültürlü Osmanlı toplumunun siyasal merkezi olan İstanbul'da Evanjelik Protestan misyonerlerin kurup, işlettiği Robert Kolej ve bu kolej etrafında 19. Yüzyıl boyunca yürütülen eğitim-misyon çalışmalarının Bulgar milletini ve Bulgaristan'ın ulus devletini üretmesi ele alınacaktır.

Anahtar Sözcükler: *Misyonerlik, Evanjelizm, Robert Kolej, Bulgaristan, Osmanlı, Ulus-Devlet.*

*Doç. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü.
İletişim: umitakca@sdu.edu.tr

PROTESTANT MISSIONERS AND EMERGENCE OF NATION-STATES: CASE OF THE ROBERT COLLEGE AND THE BULGARIAN NATION STATE

Abstract

Missionary activity as a religion spread, can be expressed as an attempt to move the Christianity perception (Kingdom of God), that to the world that not adopted yet. However, missionary works have also some other aspects that can be seen as a culture, an ideology, or even as a political tool. Missionary is not not a new phenomenon, but is a new mean to extending the form of the modern nation-state to traditional societies. The Protestant-Evangelical missionary, in the emergence of nation states, since the 19th century, has been a quite moderate tool in the seperation of the Church from national idenitites in Balkan socieites. Organized by the clergy of the Protestant-Evangelical missionary conducted through educational institutions and communities to target not only the Balkans; but also exceptions, such as India's pursuit of a "nation" Catholics living under the system (sometimes Orthodox) seems directed to the Christian and Muslim communities.

The 19th century, during wihch Missionary activities go towards the ancient world from the new world, is also a transformation and transition period in which the consequences of the Industrial Revolution, the Enlightenment, the Renaissance and the Reformation were perceived strongly. This period is an era when empires, dynasties and multiethnic societies began to organize around new identities and new political structures while the values of the new world (American) had begun to spread to the old world (Europe and Asia). In this paper, within the framework expressed in the upper line, the role of the educational missionary activities around Robert College in the 19th century and Robert College itself, a high school founded by the Evangelist Protestant Missionary in Istanbul which is the center of the multicultural and multireligious Ottoman society, in the establishment of the Bulgarian national identity and national state will be analyzed.

Keywords: *Missionary, Evangelism, Robert College, Bulgaria, the Ottoman, the Nation-State.*

Giriş

Protestan misyonerlerinin büyük ölçekte Asya, Pasifik ve Balkan toplulukları, küçük ölçekte ise *Asya Türkiyesi* ve *Avrupa Türkiyesi* olarak adlandırdıkları topraklarda yaşayan toplumlar arasındaki misyonerlik faaliyetleri önceleri Müslüman ve Musevi Osmanlılara yönelmiş, ancak bu çabalar verimsiz olmuştur. Doğu Anadolu üzerinde yaptığı çalışmalardan sonra Eli Smith, Müslüman Türklerin Protestanlaştırılmasının mümkün olmayacağı gerçeği ile karşılaşmış ve misyonerlik faaliyetleri Hıristiyan azınlıklar üzerine çevirmiştir. Aynı şekilde Trowbridge de Osmanlı millet sistemi içindeki

Katolik, Ortodoks ve Gregoryen Hıristiyanların Protestanlaştırılması (Evangelizasyonu) ve “özgürleştirilmesiyle” hedeflerine ulaşabilecekleri sonucuna ulaşmıştır.

Bu sonuçtan yola çıkan misyonerler, bütün enerjilerini Hıristiyan azınlıklara, özellikle de Ermenilerin dinî, kültürel ve ahlaki konularına hasretmiş (Kocabaşoğlu 2000: 31) olmakla birlikte Ermeniler Protestan Evanjelik misyonerlerden neredeyse yüz yıl kadar önce Katolik Cizvit misyonerler tarafından mezhep değiştirmeye teşvik edilmiştir. Ancak Ermenilerin Katolik yapılması Ermeni Patriği’ni ve Gregoryen Ermeni halkını rahatsız edince; İstanbul, Levant ve Anadolu Hıristiyanlarının ruhani liderleri “Bab-ı Ali’ye başvurarak Katolikleşmenin önlenmesini istediler. 1721, 1722 ve 1741’de Ermenilerin Fransız kiliselerine gitmeleri yasaklandı. 1742’de Osmanlı hükümeti tarafından ayrı bir millet olarak tanınan Katolik Ermeniler’in bağlı olduğu Ermeni Katolik Kilisesi’nin faaliyet alanı ise İstanbul ile sınırlandı” (Kocabaş 2002: 82).

Malkoç’un (2005: 158-159) anlatımı ile: “İstanbul’da misyonerlik çalışmaları sonucu Protestanlık inancına ilk olarak ilgi duyanlar Türkçe Konuşan Rumlar (Karamanlılar) olmuştur. Protestanlığın resmen tanınmasından bir yıl sonra 1851 yılında beşi kadın yirmi kişiden oluşan küçük bir Rum Protestan topluluk oluştu ve bir süre sonra bu grup Ermeni Evangelist Kilisesi’ne katıldı. Ancak, misyonerler Rumlar arasında yaptıkları propagandadan beklediklerini bulamadılar. Çünkü Rumlar, yabancılardan korkan milliyetçi ve patrikhaneye bağlı bir millettir ve patrikhane misyonerlere sert tepki gösteriyordu. Bu nedenlerle Rumlar kolay kolay mezhep değiştirmiyorlardı. Buna karşın, 1880’lerde Rum’lar üzerine yapılan ikinci bir propaganda atağı sonucu küçük bir Protestan Rum Kilisesi kurulmuştur.”

Kısmi başarı ise Osmanlı Ermenilerine yönelik çabalar sonrasında gelmiştir. Ancak bu başarı da tartışmalıdır, zira Ermeniler’e karşı 1830’lu yıllarda yoğunlaşan misyoner faaliyetleri sonunda Ermeni Gregoryen Kilisesi’ne bağlı cemaatten kopartılarak oluşturulan Protestan Cemaati’nin¹ oranı

¹ Protestan misyonerlerin Ortodoks, Gregoryen ve Katolik dindaşları hakkındaki yargıları için bkz. DOĞAN, Mehmet Ali (2013), American Board of Commissioners For Foreign Missions (ABCFM) and “Nominal Christians”: Elias Riggs (1810-1901) And American Missionary Activities in The Ottoman Empire. Doctoral Thesis. University of Utah, pp. 31-50.

1893'e gelindiğinde Ermeni nüfusu içinde sadece %3'e tekabül eder" (Mutlu 2005: 309).

Onlar açısından gerçek hedefin önce Museviler, sonra da "Nominal Christians" yani "Sözde Hristiyanlar" olarak niteledikleri Rumlar, Ermeniler ve Bulgarlar olarak şekillenmesi ise, çok indirgemeci bir tanımla, Fransız İhtilali'nin ve Avrupa çapındaki milliyetçilik hareketlerinin de katkısı ile 1839 Tanzimat Fermanı; 1856 Islahat Fermanı ve nihayet 1876 Kanun-u Esasi'nin ilanı gibi Osmanlı toplumundaki yenileşme çabaları sonucu ortaya çıkan "millet sisteminin ilgası" sayesinde gerçekleşmiştir:

"1856'da ilan edilen Islahat Fermanı ile İngiltere ve Fransa'nın istediği şekilde bir vicdan hürriyeti prensibinin ön görülmesi, diğer bir ifade ile mezhep değiştirme serbestiyetinin tanınması Protestan misyonerlerin faaliyetlerini çok daha rahat ve geniş bir şekilde sürdürmelerini mümkün kılmıştır. Ayrıca gerek ilan edilen fermanlar ve gerekse sürdürülmeye çalışılan yenileşme çabaları neticesinde Amerikan misyonerlerinin çalışmaları daha bir hız kazanmış ve gelişmiştir. İleriye yönelik hedeflerin belirlenmesinde ise 'Milletler Sistemi' ve 'Kapitülasyonlar' gibi istismara açık iki zayıf noktadan azami derecede istifade edilmiştir" (Hulagu 2007: 433).

Millet sisteminin ilgası İslam ve İslam olmayan ahalinin yasalar karşısındaki konumunu eşitlemiş ve millet sisteminin esasını oluşturan din adamlarının otoritesi altındaki örgütlü yaşayışın da sonunu getirmiştir. Roma Katolik Kilisesi'nin ve Katolik Papa'nın rehberliğindeki Hristiyan dünyasının dini inançlarını "sahih" ve "İsa'nın öğretilerine uygun" bulmayan Amerikan Protestan misyonerlerinin çabaları dinsel açıdan çok etkili olmasa da politik açıdan çok kalıcı olmuştur. Bu çabalar Osmanlı toplumu özeli dikkate alındığında Hristiyan tebaa'nın "millet sistemi" içindeki birer unsur olmaktan çıkıp birer müstakil "milliyet" olmaları ile sonuçlanmıştır.

Bu anlamda, örneğin Fener Patrikhanesi'ne karşı verdikleri mücadele Bulgarların eğitim ve edebiyat alanında da bağımsız ve kapsamlı bir milliyetçiliği biçimlendirmelerine yol açmıştır (Ortaylı 1985: 1028). Bu sonuç, yani bir millet olma bilincinin ortaya çıkması özellikle Ermeniler ve Bulgarlar açısından bakıldığında mevcut dini algıdan bağımsızlaşma ve gündelik konuşma dili ile dini metinlerin dilinin ayrışmasına bağlıdır. Zira Protestan misyonerlerinin çalışmalarında hem geleneksel dille yazılan

İncillerin yerine modern ve işlenmiş bir dil ile yazılan İnciller konulmuş; hem de Ortodoks ve Gregoryen Kiliselerinin öğretilerinden farklı ve “sahih” bir dinsel alan oluşturulmuştur.

Fransız Devrimi'nin Balkanlar, Anadolu ve Arap coğrafyasındaki etkisine ek olarak ve belki daha güçlü bir etki Amerika'dan kaynaklanan Protestan misyonerliği tarafından üretilmiştir. Amerikan dalgasının gelişini haber veren bu hareket çalışma alanlarında elverişli bir iklimle karşılaşmış ve kimi zaman sağlık, eğitim, ziraat ve küçük çaplı üretim faaliyetleri yolu ile hedef kitlelerinin gönüllerini kazanmışlardır. Bu kazancın önemli bir kısmını da Doğu toplumlarının o döneme kadar alışık olmadığı² yoğunlukta kadın eğitimi ve kadınların toplum hayatına karışmalarını sağlamak oluşturmaktadır. Hulagu'ya (2007: 433) göre bu ortamın oluşmasında bir dizi ikili antlaşmaların varlığı dikkat çeker. 1830 yılında Amerika Birleşik Devletleri ile Osmanlı Devleti arasında imzalanmış olan ticaret antlaşması bir örnek olarak kabul edilebilir. Bu antlaşma, Amerika ile Osmanlı Ermenileri arasındaki ilişkilerin gelişimi için gerekli ortamı sağlamıştır.

Amerika Birleşik Devletlerinde, 1810 yılında “Büyük Uyanış” olarak tanımlanan Protestanlık hareketinden sonra Congregational, Presbyterian ve Reformed Church isimli Protestan cemaatler American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM) adlı Evangelist bir kiliseler üstü yönetim kuruluna bağlı olarak, yeniden örgütlenmiştir. Bir çeşit vakıf olan bu kurulun başlıca amacı, Amerikalı misyonerleri başta Kızılderililer ve Katolikler olmak üzere ilkin Amerika Birleşik Devletlerinde, daha sonra Amerika kıtalarında ve dünyada Protestanlığı yaygınlaştırmak üzere yönlendirmektir.

Zamanla hedeflerini “bütün dünyanın evanjelizasyonu” olarak değiştirdiler ve buna odaklandılarsa da (Erhan 2015: 316), misyonerlik çalışmaları

² Alevilere yönelik misyonerlik çalışmaları ve Ermeniler arasında ailelerin parçalanmasına ve okuma yazma öğrenen Ermeni kadınlarının kendi cemaatleri arasında suçlanmaları konusunda bkz. DALYAN, Murat Gökhan (2010), “Amerikan Misyonerlerinin Osmanlı Ermenilerinde Meydana Getirdiği Bölünme ve Çatışmalar: George B. Nutting-George H. White ve Adıyaman Ermenileri Örneği” *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 21 (Mayıs 2010) ss. 81-97 ve DRESSLER, Markus (2016), *Türk Aleviliğinin İnşası - Oryantalizm, Tarihçilik, Milliyetçilik ve Din Yazımı* (Çev. Defne ORHUN). **İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları**. Ss. 33-80.

sırasında büsbütün serbest hareket edemedikleri görülmektedir. Bu anlamda özellikle Rum ve Ermeni Kiliselerine ek olarak İstanbul'daki Rus diplomatlarının ve Cizvit Baş Rahibi Bore'nin Protestan misyonerler karşısında güçlü direnişi söz konusudur. Bu direniş İstanbul'da yerleşik misyonerler arasında bir mezhep çekişmesine sebep olacak kadar çetindir. Robert Kolej'in kurucusu Hamlin (1893: 252) durumu şöyle anlatmaktadır:

“Okul [Robert Kolej Ü.A.] açıldıktan hemen sonra çok sığ bir bilgelik ve anlayışla kalemleri ile bize saldırmaya başladılar. Protestanları ve bu inancı çok basit ve adi olmakla suçlayan bir sürü broşür bastılar. Aylarca onları görmezden geldik fakat onların bizim hakkımızda kötü etkiler yaydığına ikna olup durum gereği önerdiğim “Baptistler ve Protestanlar” adlı kitabı yazmayı onayladık. Hedefimiz bazı seçkin Katolikler tarafından düşünülen Katolik mezhebinin usul ve inançları üzerine bir bakış atmak ve de buna biraz Protestanlık Şahitliği ve de görüşü eklemektir. Kutsal kitapta geçen sözlerin ele alındığı yerde bizim muhafazakâr Protestan inanç sistemimiz ve kurtuluşun başlıca prensipleri belirtilecekti. Başka bir cisme dönüşme doktrininin tarihini açıkça tartışıp Katolik Mezhebi ve Kilisesinin yanlışlarını açıkça ilan edecektik. Cizvitler buna cevap vermediler. Halkı içine alacak bir tartışmaya sebep olmakla hata yaptıklarını anladılar” (Hamlin 1893: 252).

Protestanlaştırma çabaları karşısında Katolik Papa 1824'te Lübnan'daki Katolik ve Maruniler'e yönelik misyoner faaliyetleri için tedbir alınmasını istemiş, bu emre uyan Marunî Patriği 1826'da, Rum Ortodoks rahipler ise 1828'de misyonerlerle işbirliği yapanların ağır biçimde cezalandırılacaklarını ilan etmiştir. Lübnan'daki misyonerler bu baskılar karşısında burayı terketmek zorunda kalmıştır (Kocabaş 2002: 114).

Farklı kiliseler arasında sonradan gerçekleşen uzlaşma ise bu ayrışmanın nedeni Engelhardt'a göre dinsel değil siyasaldır: “İngiltere, dinî himayenin siyasî önemini ortaya çıkaran ve Osmanlı Devleti'ndeki meşru nüfuzuna halel getiren uzlaşmalara tereddütle bakıyordu. Doğuda kendisi için bir himayeye esas olacak milletler mevcut olmadığından Osmanlı Devleti'nde bir Protestan milleti oluşturmaya teşebbüs etti. Berlin kabinesinin de yardımlarını alan İngiltere Dışişleri Bakanlığı, Kudüs'te bir Protestan mabedi [Kudüs Anglikan Piskoposluğu ÜA] inşası için izin istedi. Bu teşebbüs 1840 senesinde gerçekleşti” (Engelhardt 1999:

65). Osmanlı Hristiyanlarının dini temsili anlamında kurulan Kudüs Anglikan Piskoposluğu, İngiltere ile Prusya arasında yapılan bir antlaşma gereği bölgedeki Alman Protestanların da kilisesi olarak görev yapacaktı (Buzpınar 2003: 113).

Ancak, Osmanlı Hristiyanlarının dini liderleri bu tür misyon çalışmalarına ve cemaatlerinin mezhep değiştirmesine karşı koymuştur. Bu direniş bir yönü ile dinsel olmakla birlikte bir yönü ile de dünyevidir (Ortaylı 1985a: 1000). Zira daha önce, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki millet sisteminin kendilerine dindaşları üzerinde sağladığı güç nedeniyle ulusal ayaklanmalara şiddetle karşı çıkmış olan dini yöneticiler, Tanzimatın getirdiği millet sistemini demokratikleştirici reform çabaları sonucu otoritelerini yitirmeye başlayınca ayaklanmaları destekler, topluluklarını ayaklanmaya kışkırtmaya başladılar (Shaw 1985: 1005).

Protestanların Misyonerlik çalışmaları konusunda en azından ilk dönemlerde direniş görmedikleri tek muhatap belki de karşılıklı iyi geçinmeye dayalı tutum sergileyen Osmanlı bürokrasisidir. Washburn (1900: 452) bu durumu günlüklerinde “Genel bir kural olarak, ilişkiler açısından misyonerlerin Türk Hükümeti’ne karşı tutumları çok dostça bir karakterdedir ve Türkiye’deki bir misyonun en son isteyeceği şey Türk otoriteleri ile çekişmektir. ... ve Türk Hükümeti’nin onlardan şikayetçi olmalarına yol açacak bir şey yapmamak için özel çaba sarf ettiklerine tanığım” cümleleri ile ifade etmektedir. Bununla birlikte Osmanlı bürokrasisinin bu tutumu giderek değişmiş ve “Misyoner faaliyetlerine karşı devletin aldığı ilk önlem olarak, 1834 yılında çıkan bir fermanla Hristiyanların mezhep değiştirmeleri yasaklanmış ancak İngiliz elçisi Lord Stradford de Redcliff’in girişimleri ile 1844’de bu ferman yürürlükten kaldırılmıştır (Dinçer 1978: 37-38).

1850 yılına gelindiğinde Osmanlı Protestanlarına “millet” statüsünün verilmesi ve Osmanlı Devleti’nin o dönemdeki siyasi durumu, Anadolu’daki misyoner faaliyetlerinin artmasına sebep olmuş; Amerikalı misyonerler, önce eğitim, sonra sağlık hizmetleri geliştirerek halkla daha yakın ilişkiler kurmaya çalışmışlardır. Protestan Ermeniler, kendi cemaatlerinin devlet tarafından kabul görmesinden sonra hiçbir korku duymadan, serbestçe hareket etme fırsatı bulmuş; ABCFM da Anadolu Hristiyanları’na yönelik girişimlerini artırmıştır. ABCFM’nin bakış açısına göre her ‘Hristiyan

kilisesi en yüksek medeniyet' idi ve 'modern dinsiz milletler' bu kiliselerin vereceği moral ve güç ile 'medenileşecekler' idi "Sayıları beş bini aşan kiliseye devam eden milyonlarca dini bütün Protestanın üç centle binlerce dolar arasında değişen bağışlarından beslenen ABCFM'in tüzüğüne göre amacı 'dinsizler arasında Hıristiyanlığı yaymak'tı" (Kocabaşoğlu 2000: 16).

Eğitim kurumları etrafında örgütlenen misyoner kurumları özel bir eğitim kuruluşu gibi hareket etmesinin yanı sıra Hıristiyanlık vurgusu ağır basan bir insan hakları kuruluşu gibi davranmakta ve 1890'lardan itibaren Osmanlı Devleti'nden sadece kendi gelişimi ve başarısı için hareket alanı talep etmekte kalmayıp, köklü toplumsal ve politik değişimler de beklemektedir. Özellikle ABCFM okulları, "liberal ilkeleri ve Hıristiyan tarih tasvirleri nedeniyle bireyselliğin gelişimine katkıda buldukları gibi sistem içerisindeki yapıda mevcut olan İslam'ın öncelik hakkını sadece dogmatik alanda değil, vatandaşlık hakları alanında da sorgulamaktan geri kalmıyorlardı" (Canyaş 2014: 5685).

Osmanlı toplumunun çok kültürlü yapısı yukarıda ifade edilen türden talepler için elverişli bir karakteristik yapı göstermektedir. Bir ABCFM misyoneri, Barton, Reed'in raporunda³ ifade edilen kaynakların uğruna seferber edildiği Türkiye'de 1901 yılı itibarıyla en az bir düzine ayrı milliyeti temsil eden; kendi özgün dilleri, dinleri, gelenekleri ve ırksal karakteristikleri olan 16 milyon insandan bahsetmektedir. Bu nüfus Türkler, Araplar, Çerkezler ve iki sınıf halindeki Kürtler, yani nüfusun dörtte üçü ya da 12 milyon Müslüman ile Ermeniler, Rumlar, Bulgarlar, Asuriler, Yakubiler, Nasturiler ve hepsi de tamamen bağımsız kilise sistemlerine sahip olan diğer bazı *Sözde Hristiyanlar*'dan mürekkep 4 milyon kişiden oluşmaktadır (Barton 1901: 449).

1. Protestan Misyonerler ve Yeniden Hristiyanlaştırma

Protestan Misyonerler Hristiyanlığın doğru yorumunun ve sahih bilgisinin kendileri katında olduğuna inanmaktadırlar. Ya İsa'nın mesajının üzerinden

³ "Raporlar iki büyük cemaatten, Congregational ve Presbyterian cemaatlerinden 225 misyonerin, 155 örgütlü kilisenin, yıllık 225,000\$ giderin, 60,000 Protestan ruhun, beş kolejin, altı ilahiyat seminerinin ve 600'den fazla diğer okulun varlığından bahsediyor" (Reed1900: 456).

geçen zamanın etkisi ile ya da beraber yaşadıkları Hindu, Müslüman ya da Musevilerin etkisi ile dinsel algıları sapkınlığa uğramıştır. Bu bakış açısı ile Anadolu'ya gelen ilk Protestan misyonerler ise kıta ötesinden, Amerika'dan gelmiştir. Protestan misyonerler, “Doğuyu algımlarken, ... ‘Tarih dışı olanı tarihe katacaklarına’; ‘barbar, durağan ve despotik olanı uygar, dinamik ve demokrat olanla değiştireceklerine’ inandılar. ...kendi ifadeleriyle, başta ‘paganlar’ (Yahudiler ve Müslümanlar) ile ‘Nominal Hıristiyanları (Doğu kiliselerini), yine kendi ifadeleriyle ‘aydınlatmak’ ve ‘şeytanın krallığından çıkarmak’ için Doğu Akdeniz’e yöneldiler” (Danacıoğlu 2005: 90). Aydınlatılmaya muhtaç ve şeytanın krallığını kurmuş olduğu topraklarda temas ettikleri Hristiyanlara karşı bir hayli eleştirel hatta hakaretamiz tavırlar sergilemektedirler. Sarıyıldız’ın (2002: 252) aktarımlarıyla:

“Misyonerler 1833 Eylülünde Patrik İstapanos’un özel daveti ile yeni kutsanacak kişilerin ayinine katılırlar. İki misafir misyoner, Goodell ve Dwight, Ermeni kilisesinde çok saygı görerek, kilisede saygın papazlara mahsus olan yere oturtulur. Ayin esnasında kapağı incilerle süslü İncil kendilerine uzatıldığında sanki müzeye gelmiş turistler gibi İncil’in önünü, arkasını, kapağını, sayfalarını incelerler ve İngilizce olarak “oldukça güzel” diyerek geri uzatırlar. Kilisede bulunan cemaat uğultularla hoşnutsuzluklarını ifade ederler: Böyle bir terbiyesizlik mümkün müdür? Ayin bitiminde misyonerlere İncil’in kendilerine inceleme için değil öpmeleri için verildiği hatırlatılınca, Goodell ve Dwight pişmanlık duyacakları yerde tam aksi vurdumduymaz bir eda ile şöyle derler: “İncil’i çok sever ve onun içindeki Tanrı sözüne çok saygı duyarız, ancak kapağına ve süslerine tapmayız.”

Doğu Akdeniz’e yani Levant’a yönelen ilk Misyonerlere göre İncil’in yani Müjde’nin öncelikle Yahudiler’e ve Müslümanlar’a ulaştırılması gerekmektedir. Bu yolda misyonlar kurarak, İlk ABCFM misyonerleri, Müslüman halkı Protestanlaştırmayı denemiş ve başarılı olamayınca Museviler’e yönelerek “yeni bir Siyon” kurmaya çalışmıştır. Yahudilerden de umduklarını bulamamak onları Ortodoks Hıristiyan Osmanlı tebaasına yöneltmiştir (Kocabaş 2002: 113). ABCFM misyonerlerinden hayli uzun bir zaman önce Levant’a ve Osmanlı topraklarına gelen ilk misyonerler Katolik Fransız misyonerleridir.

Bu misyonerler İstanbul'daki yabancıların ve azınlıkların eğitimi ile ilgilenmek üzere 16'ncı yüzyılın sonlarına doğru bölgeye gelmiş ve Katolik Cizvitlerle başlayan bu faaliyetler Katolikliğin diğer tarikatları olan Dominiken, Kapuçin ve Frerler rahip ve rahibelerinin de gelmesiyle devam etmiş St. Joseph, St. Michel, St. Louis ve Notre Dame de Sion gibi okullarını kurulmasıyla sonuçlanmıştır. İstanbul'daki Fransız Büyükelçiliği'nden Fransa'ya yazılan bir diplomatik mektup Türk toplumu içinde Hıristiyanlığın yayılması için şu esasları öne sürmektedir: "Türklerin Hristiyanlaştırılması, mutezile (cemaatten ayrılmış) Rumlar'la Ermeniler'in birleştirilmesi, cehaletin veya kabalığın bu iki kiliseye hissedilmeden soktuğu hataların veya salabetlerin (katılıkların) kaldırılması" (Kocabaş 2002: 78).

Osmanlı Devleti'nin Amerika Birleşik Devletleri ile ilk ilişkisi ABCFM misyonerlerinin Anadolu'ya gelişinden yarım yüz yıl önce Amerikalı tüccarlar vasıtasıyla kurulmuştur (Kurat 1959). 1797 yılında, ilk Amerikan gemileri, Türkiye'de İngiliz Levant Company gemilerine tanınan haklardan ve ayrıcalıklardan yararlanarak İzmir'e gelmiş ve İngiliz gemileri gibi kabul edilmiş; İngilizlere tanınan ayrıcalıklardan yararlanarak İzmir'deki İngiliz Konsolosluğu tarafından korunmuşlardır⁴. Amerikalı Protestan misyonerlerin Osmanlı toplumu ile tanışmaları, ABCFM adlı misyonerlerinin 1820'li yıllardan itibaren Osmanlı topraklarını yeni misyon alanı olarak ilan etmesi sonrasında gerçekleşmiştir (Günay 2008: 107-109).

Yeni misyon alanına gelen öncülerden Fisk ve Parsons 1820'de Yedi Kiliseler⁵ ülkesini tetkik etmiş; 1823'te ise Fisk ve King Nil Vadisi'ne

⁴ Amerikan ve İngiliz toplumlarının *Küçük Asya*'daki ortaklıkları sadece ticari çıkarlarla sınırlı değildir. Bir İngiliz misyoneri 19'uncu yüzyılın sonlarında Türkiye'de Amerika ile İngiltere'nin menfaatları aynı olduğunu ifade eder. Ona göre her iki ülke de Hristiyan halkın daha iyi idaresini arzu ediyor; iki ülke de misyonerlere para tahsis ediyor ve "bu iş için seçilmiş kadın ve erkekleri Muhammediler arasında çalışmak için Türkiye'ye gönderiyor." Her ikisi de sulhu ve ticareti inkişaf ettirecek fırsatlar arıyor, şarkın geniş, fakat semeresiz topraklarını elverişli hale getirmek istiyorlar. Her ikisinin de, Rusya'nın otokrat ve despotik nüfuzunun kırılmasında müşterek menfaatları vardır ve "her iki Hristiyan devleti Türkiye'nin Çar veya Sultanın hâkimiyeti olmaksızın gelişmesini istiyor; on sekiz sene evvelinde Bulgarlara olduğu gibi şimdi de muztarip Ermenilere müşterek bir sempati besliyorlar" (Zikr. Güngör 1999).

⁵ Yedi Kilise, Tebliğ'in Yedi Kilisesi, Kıyamet'in Yedi Kisesi ve Asya'nın Yedi Kilisesi

kadar çıkmıştır. 1827 yılı öncesinde misyoner Parsons, Fisk, King, Bird, Goodell ve Smith Suriye ve Filistin'i keşfederek bu ülkelerin şartlarının Hristiyan misyonerleri canı gönülden davet ettiğini rapor etmişlerdir. 1827'ye geldiğinde Gridley Küçük Asya'da İzmir'den Kapadokya'ya bir yolculuk yapmış ve Anadolu hakkında geniş içerikli bir rapor yazmıştır. 1830'da ise Smith ve Dwight İstanbul yolu ile Küçük Asya, Mezopotamya, Rusya ve İran'ın bazı kısımlarını içine alan uzun ve dikkatli bir araştırma gezisi yapmıştır (Hamlin 1896: 276-277).

2. Osmanlı Millet Sistemi ve İslahatlar

Millet kavramı bu günkü içeriği ile modern bir kavram olsa da esasen geleneksel bir kavramdır. Kavramın gelenekselliği içeriğinden, anlamından ve toplumsal işleyişteki rolünden kaynaklanır. Millet Sistemi İmparatorluk tebaasını kendi dinleri konusunda serbest bırakan bir işleyişe sahiptir ve bu işleyişin bazı pratik sebepleri vardır: “Sosyal ve politik hiyerarşide genel dinsel kategoriler Millet Sistemi tarafından yaratılır ve destekleniyordu. Üstelik insanları din dışında dil ya da ülkelere bölmediği için ayrık milli kimlikler ve milli grupların gelişmesini de önlüyordu. Ortodoks Yunanlar, Bulgarlar ve Sırp Hristiyanlar ile aynı Millet'e mensuptu” (Newman 2014).

Bu olgu Osmanlı toplumunda farklı dini toplulukların farklı idari ve toplumsal katmanlara ayrılmasını sağlamıştır: Ortaylı (1985a: 996) bu olguyu şöyle açıklar: “Osmanlı milletleri her biri kapalı bir kompartıman oluşturan gruplardı. Bu kapalılık onlar aynı dili konuşsa bile mezhep ayrılığına dayanarak da söz konusuydu. Gene aynı mezhepte ve fakat aynı dil konuşan gruplar içinde de bir kompartımanlaşma söz konusuydu. Aynı millet grubu içinde farklı mezheplere ve dillere sahip gruplar da kendi içinde kapalı bir yaşam sürdürürlerdi.”

Millet sistemi, Osmanlı İmparatorluğu'nda Rum milleti, Ermeni milleti ve Yahudi milleti olmak üzere üç milleti bünyesinde bulundurur ve her millet birer din adamı olan kendi önderleri aracılığıyla Patrikhane'ye bağlı bir dizi etnik ve dil grubundan oluşmaktadır. Örneğin “Rum milleti” Rumların

olarak da isimlendirilir. Roma İmparatorluğu zamanında Anadolu'nun batısında, Ege bölgesinde yer alan Ephesos (Selçuk), Smyrna (İzmir), Pergamon (Bergama), Thyateira (Akhisar) Sardes (Salihli), Philadelphia (Alaşehir) ve Laodikeia (Denizli) şehirlerinde kurulmuşlardır.

yanı sıra tüm Ortodoks Hıristiyanları; Sırp, Romen, Bulgar, Ulah, Ortodoks Arnavut ve Araplar Hristiyanları da kapsar (Kerimoğlu 2007: 5).

Millet sisteminin nerede ise tamamen tasfiye olma aşamasında, 20'inci yüzyılın başında Powers (1900: 453), Millet sistemini *milliyet düşüncesinin yokluğu* ile açıklamaktadır: “*Asyatik toplumlar arasında bizim aramızdaki gibi bir milliyet fikri yoktur. İlk başta, milliyet ve din beraber gider. Yani bir adamın dinini biliyorsanız o adamın milletini zaten biliyorsunuz demektir. Farklı ırklar ve dinler birlikte yaşar, ancak iç içe geçmezler. Türkiye’de, kendi dini olan farklı ırklar bin ya da bin beş yüz yıldır karışmaksızın yaşamaktadırlar.*”

Millet sistemi, 19'uncu yüzyıl boyunca süren büyük bir değişim geçirmiştir. Bu süreçte Osmanlı İmparatorluğu yükselen milliyetçilik akımları ile sosyal ve siyasal reformlardan kaynaklanan iki büyük meydan okuma ile karşı karşıya kalmıştır. 19'uncu yüzyıl Tanzimat reformları dinlerini dikkate almaksızın bütün Osmanlı tebaasına eşitlik, can güvenliği ve mülkiyet edinme garantisi vadetmiştir. Bu hareket, bir yandan yurttaşlık ilişkilerini modernize etme, diğer yandan da batılı Büyük Güçler'in Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Hristiyan azınlıkların haklarını korumak için iç işlerine karışmalarına son verme hareketidir. 1869'dan itibaren Osmanlı Hukuku bütün gayr-i Müslim Osmanlıları imparatorluğun yurttaşı olarak tanımaktadır. Bu durum gayr-i Müslimleri ayrı, Müslümanlarla eşit olmayan fakat korunmuş bir kategori kabul eden millet sistemi ile doğal bir aykırılık teşkil etmiştir. Farklı eğitim sistemleri ve yasa maddeleri yerinde durmakla birlikte, millet sisteminin işlevselliği ve otonomisi pek çok alanda azalmıştır (Barkey and Gavrilis 2016: 27-28).

Osmanlı millet sisteminin ayrışması sürecinde bürokratik düzenlemelerin ve Batılılaşma çabalarının önemli bir etkisi olduğu sıkça dile getirilen bir olgudur. Özellikle Tanzimat dönemi (1839-1876) boyunca yapılan reformlar İmparatorluğun feodal-bürokratik bir devletten sivil-laik bir devlete dönüşmesine katkıda bulunmuş; 18. Yüzyılın sonlarına doğru, demokratik, liberal ve milliyetçi fikirler, Batı'dan Balkanlar'a girmeye başlamıştır. Balkanlarda bir yandan bir küçük orta sınıf ortaya çıkmış, öte yandan da bu sınıfın üyeleri ve Balkan toplumlarının yeni aydın sınıfı arasında Osmanlı statükosuna karşı bir yabancılaşma gelişmiş ve süreç sonucunda Osmanlı Millet Sistemi'nin dağılma süreci gerçekleşmiştir (Gushevskaya, and Kotlar-Trajkova 2014).

Öte yandan reyanın büyük bir değişim istediği, statükonun devam ettiğini gördükçe şikâyetlerini bir kat daha artırdıkları görülmektedir. Bunlardan birçoğu Osmanlı Hükümetinin hâkimiyetinden kurtulma arzusuna kapılarak Hristiyan dünyasını oluşturan devletlerle kendi aralarındaki din ve mezhep ortaklığına, ruhanî bağa sarılmak hususunda her zamankinden fazla eğilim göstermiştir. Yabancı devletlerde aynı mezhepte bulunanlarla kendileri arasında -yine kendi görüşlerine göre- o derece sıkı bir menfaat ve hissiyat ortaklığı oluşmuştur ki Ortodokslar kendilerini Rus, Katolikler Fransız, Protestanlar ise İngiliz saymaktadırlar (Engelhard 1999: 60).

“Tanzimat Fermanı diğer Ortodoks Hıristiyan Osmanlılar üzerinde yetki sahibi olan Patrikhane’nin eski önemini ve gücünü kaybedeceği anlamına geliyordu. Osmanlı yönetimince Patrikhane’ye bağlı kabul edilen, ancak kendisini Rum olarak kabul etmeyen Balkanlardaki Ortodoks Hıristiyanların ulusal hareketlerinde din unsuru daha erken dönemde etkili olmaya başlamıştı. Sırp ulusal kilisesi ve Bulgar ulusal kilisesinin kurulması Ortodokslar arasındaki dini anlayış farklılıklarından ziyade diğer kültürel farklılıklardan destek alan, aslında ulusal nitelikte birer ayrışmaydı. Sırp ve Bulgarlar ancak 19. Yüzyıl sonlarına doğru bu dini gücü siyasi bir güç olarak resmileştirebildiler” (Saatçi 2009: 19).

Somel bu olguya Anadolu Türkiyesi dâhilinde yaşayan gayri müslimler açısından dikkat çeker. Ona göre Osmanlı Devleti ile geleneksel cemaat yapıları arasında az çok var olan uyumun bozulması 18’inci yüzyıl ortalarından başlayarak Rum ve Ermeni cemaatleri dâhilinde görülen değişimlerdir. Bu değişim Rum ve Ermeni cemaatleri dâhilinde ama kilise oligarşisinden bağımsız akılcı değerlere sahip, laik dünya görüşüne yakın, ticaret burjuvazisi belirlemeye başlaması ile yakından ilgilidir. Yeni bir orta sınıf ortaya çıkmaya başlamıştır ve bu yeni orta sınıflar çocuklarını Avrupa üniversitelerinde eğitime göndermektedir (Somel 2007: 89).

Sözü edilen genç kuşak, bu yolla Batı’da güçlenen Aydınlanmacı düşünce, milliyetçilik ve romantizm türü entelektüel akımlarla tanışmış; laik bir dünya görüşüne sahip olmuş ve böylelikle de etnik aidiyetlerini dinsel cemaat yerine milli özlerinde, ulusal geçmişlerinde aramışlardır. Bu arayış özellikle tanzimat uygulamaları sonrasında gayr-i Müslim tebaa ile Batı toplumlarını yakınlaştırmıştır (Sarıyıldız 2002: 255).

3. Yenilenmiş Bir Dil, Yeni Bir Kilise ve Yeni Bir Dünya

Protestan misyonerler çalışmalarına başladıklarında hedef edindikleri cemaatlerin inançlarında ve gündelik hayatlarında akılcı, sahil ve modern çok az şey bulmuş ve müstakbel cemaatlerinin hayatlarındaki pek çok unsur onlarda derin bir hayal kırıklığı ve bazen de tikslenme uyandırmıştır. Bu cümleden olarak "...doğu kiliselerini, bu kiliselerin cemaatlerine karşı tutumlarını, cemaatlerine uygulamaya çalıştıkları eğitim sistemini ve dini ibadetleri sırasında sergilemiş oldukları ritüelleri görünce dehşete kapıldıklarını açıkça ifade etmektedirler. İngiliz Protestan misyonerlerin özellikle Ortodoksluğa karşı duymuş oldukları tiksinti, misyonerlerin Ortodoks kilisesini ve bu kilisenin çevresinde kutsal olarak kabul edilen mezarlıktaki kabirleri tasvir ederken, kolayca görünmektedir" (Öney 2013: 331).

Bu algı onlara *karanlıktaki* bu cemaatleri aydınlatmak ve değiştirmek⁶ için çalışma görevi yüklemektedir. Bu görev ise bir yandan misyonlarının hedef kitlesi olan cemaatlerin dilini konuşabilmeyi, öte yandan da bu dilin gündelik hayat dilinden sıyrılmasını, aksine bu yeni dilin konuşma diline dönüşmesini ve bir kutsal metnin dili olabilecek kadar yenileştirilmesini sağlamayı gerektirmektedir. Sözlük çalışmaları⁷ ve İncil'in bu *yenilenmiş* dillerde basımı bu çalışmaların görünür hallerindedir. Misyoner Hamlin (1893: 210) kendi özel deneyimini "Ermeni konuşma dilini edinmem için uygun koşullar oluşmuştu. İçine birçok Türkçe kelimenin karışmış olduğunu farkettim ve bunları kullanmamaya mümkün olduğunca saf bir Ermenice konuşmaya karar verdim. O zamanlar çok tek düze ve işlenmemiş bir dildi; Katolik Ermenileri bu dili konuşmayı reddetmiş ve Türkçeyi tercih etmişlerdi" sözleri ile anlatır.

İncilin kilise dili dışında bu yenilenmiş dile aktarımı, kiliselerin içeriğini bir süre görmezden gelmesinden kaynaklanan kısa bir gecikme sonrasında kabullenilmiş, tercüme edilmiş ve konuşma diline dönüşmüştür. Bu çabalar İncil'in Arapça, Türkçe, Ermenice, Bulgarca ve Asuri dillerine

⁶ Aksi bakış açısı konusunda bkz. KOCABAŞOĞLU, Uygur (2013), "Cyrus Hamlin: Misyoner, Eğitimci, Müteşebbis" *Kebikeç*, S. 16, ss. 83-104, s. 92-93.

⁷ ABPD (American Board Publication Department) yani Amerikan Board Yayın Dairesinin Redhouse Yayınevi adını alarak ABCFM'ye bağlı okulların ders kitaplarına ek olarak Redhouse sözlüklerini de yayınlaması için bkz. STONE, Frank A (2011), *Sömürgeciliğin Hasat Mevsimi Anadolu'da Amerikan Misyoner Okulları*. İstanbul: Dergâh Yayınları: s. 413.

tam; Kürtçe ve Arnavutça dillerine kısmi tercümelerini içermektedir ve tercüme çalışmalarını tefsirler ve İncil sözlükleri izlemiştir (Barton 1901: 450).

Bu kapsamda yeni bir Ermeni toplumunun yaratılmasında, Anadolu'nun stratejik açıdan önemli bölgelerinde açılan okullarda Ermeni öğrencilere okutulan milli tarihleri ve edebiyatları ile müfredatı konan Ermenice dersleri de etkili olmuştur Hamlin'e göre Robert Kolej'in müfredatında yer alan dersler, "Ermeni dilinin yetkin hale getirilmesine büyük bir uyarıcı etki vermiştir. Biz Ermeniceyi demir ve çamur olarak bulduk, altın olarak bıraktık. Ben sadece Bebek İlahiyat Okulu'nun bu dilin Rönesansında onur verici bir payı olduğunu öne sürebilirim. Misyon'un bütün etkisi bu yönde ilerlemiştir"⁸ (Hamlin 1893: 250).

Misyonerlerin dinsel yaşayışın daha sahîh temellere oturtulması, yani Ortodoks ve Gregoryen cemaatler için öngördükleri Rönesans çabaları en azından Robert Kolej özelinde sonuç vermiştir. Bazı öğrenciler "...kendi inançlarının gerektirdiği aptalca söz veya davranış veya kiliselerinin putperestlik inancından vazgeçip bu sebeple akrabaları tarafından kovulmuşlardı. Çok kibar ve hürmetkârdılar. Bu özellikler Doğu'da doğaldı. Fakat ihtiyaçları olan eğitim, disiplin, bilgi ve hem Tanrı hem insan önünde gerekli olan iyi vicdanın geliştirilmesiydi. Sadece birkaçının kişisel dinleri vardı. Birçok hatadan kurtulmuşlardı ve artık 'Haç' takmıyorlardı (Hamlin 1893: 250).

Bazı Anadolu Hristiyanları etrafında gelişen değişim hareketlerinin Protestanlaşan Ermenilerin Protestanlaşan Rumlar ile birlikte ortak bir kilise ve bir cemaat oluşturması ile sonuçlandığı önceki satırlarda ifade edilmişti. Ancak Protestanlaşan Osmanlı tebaası Rumlardan ve Ermenilerden ibaret değildir. Rum Ortodoks kilisesine bağlı olan bazı Bulgarlar da misyonerlik hareketlerinin etkisi ile Protestanlaşmış; Avrupa'dan kaynaklanan milliyetçilik akımları etkisi ile *milli bir kilise* talep etmeye başlamıştır. Yeni ortaya çıkan Bulgar burjuvazisi, Rum Patrikhanesi'nden Bulgarların ibadetlerini Bulgarca yapmalarını ve okullarında ders dili olarak Bulgarca'nın okutulmasını da istemektedir.

⁸ Bu sürecin "Osmanlı Ermenilerinde İktidar Çekişmesinin Bir Yönü Olarak" değerlendirilmesi konusunda bkz. MINASSIAN, Anahide Ter (2006), *Ermeni Kültürü ve Modernleşme: Şehir, Mizah, Oyun, Aile, Dil* (Yay. Haz.: Nazan Maksudyan ve Rober Koptaş, Çev: Sosi Dolanoğlu). İstanbul: Aras Yayıncılık: 119-150.

Çünkü Osmanlı İmparatorluğu içinde Bulgarların ayrı bir millet statüsüne erişmesi, ulus oluşturmayı başarmanın bir ilk şartı olarak görülmektedir (Kerimoğlu, 2007: 5).

Bulgarların bu yöndeki taleplerinin 1856 Paris Andlaşması'nda atfı yapılan Islâhat Fermanı'nın bazı hükümlerinden faydalanarak 1860'da Bulgaristan'dan gelen bir heyet, tarafından yenilenmesi; Bulgarların neredeyse on yıl boyunca her sene biraz daha artan Rus Sefarethanesi ve Patrikhane önündeki gösterilerini durdurmak için 11 Mart 1870 tarihli fermanla, devlet, "Müstakil Bulgar Kilisesinin" teşekkül ettiğini resmen kabul etmesi ile sonuçlanmıştır⁹. Böylece, Ortodoks cemaat parçalanmış; fakat aynı zamanda bir devletin, Bulgar devletinin kuruluşuna doğru çok büyük bir adım daha atılmıştır (Dinçer 1986: 86-87).

Protestan misyonerlerin çalışmaları (din, eğitim, sağlık ve matbaa çalışmaları) Doğu Hristiyanları üzerindeki misyonerlikleri bir boyutu ile de yeni bir dünyanın kapısını aralamaktadır. Bu aralama, bir yandan daha iyi bir dünya; bir yandan da I. Dünya Savaşı öncesinde Anadolu ve Balkanlar'da yaşanacak olan pek çok iç karmaşa sonrasında daha güvenli bir dünya umudu ile Amerika kıtasına yönelecek güçlerin habercisidir.

Zira Protestan misyonerler, ekonomik, kültürel ve siyasi açıdan, özellikle 19'uncu yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nda yayılırken, yaşam tarzları ve buldukları bölgelerde edindikleri roller ile hem Protestan mezhebinin yaygınlaştırmaya çalışmakta, hem de bir arada neredeyse bir ömür yaşadıkları insanlara, daha önce hiç gitmedikleri ve hakkında neredeyse hiç bir şey bilmedikleri bir yer ile ilgili bilgi vererek onlara Amerikan kültürünü ve yaşam tarzını (patates, dikiş makinası, fotoğraf makinası, gazyağı lambası gibi o zamanlar sadece Batı'da bilinen ve kullanılan yenilikleri de) tanıtmışlardır (Yetkiner 2008: 134-135).

4. Robert Koleji ve Bulgar Milleti

Robert Koleji Fransızca eğitim vermek üzere hükümet tarafından

⁹ "Bab-ı Âlî tarafından verilen 1870 Eksarhlık Fermanı, Bulgar milletinin ayrı bir mevcudiyete sahip olduğunu gösteren ilk resmî vesika mahiyetindedir. Fermanın onuncu maddesi "Bulgar Eksarhiyası'nın" hudutlarını çizirken hakikatte Bulgar milletinin hudutlarını çizmekte idi." (İnalçık 1943: 17).

Beyoğlu'nda açılan Mekteb-i Sultani'den [Galatasaray Lisesi ÜA] beş ve Türkçe eğitim vermek üzere yine hükümet ve halkın yardımı ile açılan Darüşşafaka Lisesi'nden on yıl evvel 1863 yılında açılmıştır. Resmi açılışı 4 Temmuz 1871'dir (Hamlin 1889: 209). St. Joseph, St. Michel, St. Louis ve Notre Dame de Sion gibi misyoner okullarından “gerek hükümetin gerek halkın gözü çok yılmış olduğu, her müessese hükümet için birer çıban, birer siyasî mesele menbaı olacağı anlaşıldığı için ilk zamanlarda bunların açılmaması için elden gelen gayret esirgenmezdi¹⁰ ve kolaylık gösterenler yahut mektebe yer verenler ve satanlar halk ve hükümet nezdinde iyi bir gözle görülmezdi” (Ergin 1977: 783). Bununla birlikte Robert Koleji'nin inşa edildiği arsa Ahmet Vefik Paşa'dan satın alınmıştır.¹¹

Bir ABFCM misyoneri, Mott'a (1897: 45) göre, “Avrupa Türkiyesi'nde yükseköğrenim kurumu denmeye değer yegâne kurum olan” Robert Koleji, dünyadaki bütün diğer okullardan daha fazla tarihle iç içe bir mekâna kuruludur. Bu kolej, kendi tarihinin ilk yirmi beş yılında Türkiye, Yunanistan ve Balkanlar'da belki de Japonya'daki Doshisha; Beyrut'taki Suriye Protestan Koleji, Kalküta'daki Duff Koleji kadar büyük etki sergilemiştir. Güney-doğu Avrupa'da diğer birçok kolej ve üniversite kurulmasına öncülük etmiştir.

Osmanlı Hristiyanları için ya da Osmanlı Hristiyanları tarafından açılan “Bulgar ve Ermeni okulları için en iyi öğretmenlerin pek çoğunu tedarik etmiştir. Türkler'in Bulgaristan'ı kaybetmesi sırasında önemli pozisyonlarda bulunan insanların pek çoğu üzerinde bu kolejin etkisi olduğu bilinmektedir. Okulun 355 mezununun isimlerinin ve kariyerlerinin incelenmesi çok daha fazla fikir verir. Kolej'in manevi etkisi kökleri ile bağlarının güçlenmesine de büyük ölçüde yardımcı olmuştur. Kolej'in

¹⁰ Okulun 1856 yılından 1871 yılına kadar nerede ise 15 yıl süren bürokratik direniş sonrasında açılması sürecinin Girit İsyanı ile de ilgili ilk ağızdan anlatımı için bkz. (Hamlin 1889: 169-212).

¹¹ “Tapu ile mutasarrıf bulunduğu bir toprağı satmaktan hususiyle Ahmet Vefik Paşa gibi büyük bir devlet adamını men'e hükümet memurları kadir olamadığı için satışa mani olamamışlar ise de zamanın hükümdarı bu satışın intikamını öldükten sonra Ahmet Vefik Paşa'dan almıştır. Şöyle ki: Ahmet Vefik Paşa öldüğü zaman ölüsünün nereye gömülmesinin arzu ve irade edildiği usulen zamanın hükümdarından sorulmuş Abdülhamit II. den “Kayalar Kabristanı'na defnediniz ki Robert Kolej'de çalınan çan sesleri kıyamete kadar kulaklarında çınlasın dursun” tarzında bir irade sadır olarak icra olunmuştur. (Ergin 1977: 783). Padişaha rağmen Kolej'in inşa edileceği arsanın satışı ile ilgili olarak HAMLIN, Cyrus (1889) “Robert College, Constantinople” *American Antiquarian Society October 1889*. pp. 196-212.

öğrencileri çoğunluğu Yunan, Ermeni ve Bulgarlar oluşturmak üzere on dört milliyetten tedarik edilmektedir” (Mott 1897: 45).

Robert Koleji bir misyoner okulu olmasına rağmen kurucularının ifadesine göre kendi eğitim sistemi dinsel esaslara bağlı değildir. Yöneticilerin ve öğretim kadrosunun rolü örnek olmaktan ibarettir. Washburn’un ifadesi ile (1900a: 129): “Öğrencilerimizin çoğunluğu Doğu kiliselerinden birinin üyesiydiler ve biz Presbiteryen ya da Kongregasyonalist [farklı Protestan kiliseleri ÜA] yapmaya çalışmadık. Protestan olmalarını bile teklif etmedik, sadece dürüst (gerçek, doğru) Hristiyanlar olmalarını, Hz. İsa’nın dürüst, içten takipçileri olmalarını gözettilik. Din eğitimi bir dereceye kadar önemsendiği için, öğrencilerimiz üzerinde inancımızın temel prensipleri konusunda en iyi izlenimi bırakmaya ve gündelik Hristiyan hayatı konusunda liderlik etmeye çalıştık.”

Kolejin dinsel bir telkin gibi bir etkisi olmadığı kabul edilse bile Osmanlı Hristiyanları üzerinde bir *millet şuuru* kazandırma, Avrupa ve Amerika kamuoyunda tanıtma gibi katkısı olduğu görülmektedir. 1877-1903 yıllarında müdürlüğünü yapmış olan George Wasburn (1909: 297-298) Amerika’ya dönünce Türkiye’deki anılarını kaleme aldığı kitabında şu değerlendirmede bulunur: “Kolej, Avrupa’da en çok Balkan Yarımadası’nda bağımsız bir devletin inşasındaki etkisi dolayısıyla bilinmektedir. Elli yıl önce, Bulgarlar Amerika’da ve Batı Avrupa’da, birkaç tarih öğrencisi dışında unutulmuş bir ırktı. En çok ihtiyaçları olduğu zamanda Batı dünyasında bilinmelerinin önemli bir parçası olduk. Bizim onlar için yapmış olduğumuz en önemli şey, pek az Bulgar’ın özgür bir ülkedeki sivil bir hükümet hakkında pek az şey bildiği bir zamanda gençlerini lider olmaları için eğitmektir.”

ABC FM’nin Balkanlar’da, özellikle Bulgaristan’da etkin olmasında Robert Kolej ve kurucularının etkin olduğu görülmektedir. Robert Kolej gibi ABC FM de başlangıçta İstanbul’a yerleşmiştir ve niyeti Osmanlı İmparatorluğu’nun Avrupa’daki topraklarına; Bulgaristan yoluyla yavaş yavaş Makedonya, Yunanistan ve Arnavutluğa yayılmaktır. Her ikisi de Protestan olan ABC FM ve Methodist Episcopal Church isimli diğer misyoner kuruluş uyum içinde birlikte çalışmıştır (Cacanoska 2001: 117). ABC FM’nin Edirne’nin batısından başlayarak bugünkü Bulgaristan, Makedonya ve Arnavutluk’u içine alan bir bölgede tesis edilmiş olan Avrupa Türkiyesi Misyonu’nda, merkez istasyon anlamında ilk teşkilatlanmaların

oluşturulması Cyrus Hamlin'in 1857 yılında bölgeyi ziyaretinin ardından başlatılmıştır.

Robert Kolej, gerek bir eğitim kurumu, gerek bir Evanjelik misyon olarak Bulgaristan olayları ile bir çok yönden ilgilidir. Kuruluşundan itibaren bir elit Bulgar gençlik grubunun öğretim ve eğitimine katkıda bulunmuş ve belirli dönemlerde Bulgaristan'a ilişkin her türlü gelişmeyi Batı dünyasına aktaran bir haber merkezi görevi yapmıştır. Öte yandan kuruluşunun ilk kırk yılında (1863-1903) Robert Koleji 195 Bulgar gencini mezun etmiştir ve bu mezunlar aynı sürede okulda eğitim gören en büyük grubu oluşturmaktadır (Kocabaşoğlu 1994).

Robert Kolej'in teoloji öğrencileri ülkelerine öğretmen, yazar ve kamuya mal olmuş kişiler olarak dönmüş ve Bulgar halkı arasında liberal demokratik idealleri yaymıştır. Bu yolla ortaya çıkan Bulgar Aydınlanması, 19'uncu yüz yıl ortalarında Bulgarlar arasında ilk misyonları kuran Cyrus Hamlin, James Clark ve Charles Morse gibi vaizler aracılığı ile Birleşik Devletler'den ve Birleşik Krallık'tan gelmiştir ve Bulgar Evanjelikler Protestan ya da Reformist terimlerini kullanmamıştır. Kendilerini Anglo-Saxon kökenlerine istinaden daha çok Methodist, Congressional, Baptist ve benzeri Evanjelik Kiliseler olarak adlandırmıştır (Altanov 2012: 15).

Bulgar gençlerinin Robert Koleji'ne yoğun ilgi göstermelerinde Methodist misyoner Long'un büyük etkisi olmuştur. Bu etkide Slav dilleri üzerinde çalışan Long Bulgarlar arasında oldukça uzun bir zaman geçirmiştir. Bulgar öğrencilerin Koleje gösterdiği ilginin temelinde 1870'de Robert Kolej'de verdiği 'Slavlar ve Bulgarlar' isimli bir dizi seminerin de olması muhtemeldir. Bu seminerlerde Long, Bulgar tarihi ile ilgili bazı temel problemleri, "Bulgaristan'ın Amerika'nın keşfinden 111 yıl önce köleleştirilmesi ile" açıklamaktadır (Konev 1996: 72).

Robert Kolej Bulgar Devletinin kurulmasında sadece eğitim yönüyle ilgilenmemiştir. Eğitim yanında Avrupa da Bulgarlar lehine bir kamuoyu oluşmasında da çok büyük katkıda bulunmuşlardır. Bulgar isyancılarının 1876 baharında planladıkları ayaklanma sırasında Bulgarların bile ilgi göstermediği Batak bölgesindeki ayaklanmanın bastırılması esnasında yaşanan olaylar, Avrupa kamuoyuna çok büyük "katliamlar" gibi takdim edilmiş ve böylece Bulgar isyancıları amaçlarına ulaşmıştır. Kolej bünyesinde çalışan Amerikan Protestan misyonerleri bu ayaklanmanın

bastırılması esnasında “Osmanlı kuvvetlerinin Bulgarları katliama tabi tuttukları” şeklindeki haberleri Avrupa gazetelerine göndererek, onların dikkatini Bulgaristan üzerine çekmiştir¹².

Robert Kolej’in Bulgaristan’daki rolleri Bulgaristan’ın kurulması ile sınırlı değildir. Balkan Savaşları sırasında “Robert Koleji’nden mezun olan iki bakan olan Alexander Ludskanoff ve Ivan Peev-Plachkoff’u da içeren Bulgaristan Bakanlık konseyi Osmanlı İmparatorluğu’na karşı Birinci Balkan Savaşını başlatmıştır ve Bulgar Ordusu’nun Genel Kurmay Başkanı olan ve Bulgar saldırılarını Çatalca savunma hattına doğru yönlendiren General Ivan Fitcheff de Robert Koleji’nde Hamlin’in öğrencisidir” (Sabev 2012: 565).

Bir Bulgar milletinden söz edebilmek için 18’inci yüzyılın ortalarını beklemek gerekecektir. Fransız Burjuva İhtilai’nin etkileri bütün Avrupa’ya olduğu gibi Balkan coğrafyasına da yayıldııkça, Bulgar, Bulgar tarihi, Bulgar edebiyatı ve Bulgar milleti, gibi kavramlar gündeme gelmeye başlamıştır. Zira 18’inci yüzyılın sonlarında dünya Bulgar adlı bir milletin varlığından habersizdir. Bu tarihlerde, Tuna nehri ile Ege denizi arasında yalnız Türklerden ve Rumlardan bahsedilmektedir. “Fakat asrın ikinci yarısında bütün Avrupa, Bulgarları Balkanların en kalabalık milletlerinden biri olarak tanıyacak, siyaset âleminde gittikçe yükselen bir tonda Bulgar halkının haklarından bahsedilecek ve nihayet 1878 de Berlin muahedesiyle Bulgar milletine müstakil siyasî bir varlık tanınacaktır” (İnalçık 1943: 17).

5. Bulgar Milleti ve Bulgar Devleti

19’uncu yüzyılda bir yandan milliyetçilik dalgalarının, öte yandan da ıslahat hareketlerinin etkisi ile geleneksel Osmanlı millet sistemindeki

¹² Pears’ın genelde Müslümanlar ve özellikle Türkler hakkında kaba; Balkan Hristiyanları ve özellikle Bulgarlar hakkında lütufkâr ifadelerle dolu anıları için bkz. PEARS, Edwin (1911), *Turkey And Its People*. London: Methuen & Co. Ltd: pp.196-245; Bulgaristan olaylarını Daily News, Times ve Truth gazetelerine “Bulgarların Çerkezler ve Türkler tarafından katledilmesi” olarak aktarımının İngiltere Başbakanları Gladstone ve Disraeli’yi etkilemesi; Robert Kolej’in Stoiloff, Stambuloff, Gueschoff, Passitch gibi mezunları dolayısı ile Bulgaristan bürokrasisi için önemi; Robert Kolej misyonerleri Long ve Washburn’un Batak’ta 12,000 ve Pazarcık’ta 9,000 Bulgarın katledildiğini iddia ettiği Doğu Volkanı’nın kaynamasının İstanbul Konferansı’nın toplanmasına katkıları için bkz. PEARS, Edwin (1916), *Forty Years in Constantinople: The Recollections of Sir Edwin Pears 1873-1915*. Essex: The Anchor Press Ltd. pp. 12-24.

Güney-doğu Avrupa’da dominant İslam devleti adım adım bağımsız ulus devletlerle yer değiştirmiş; 19’uncu yüzyıl boyunca Sırbistan, Yunanistan, Romanya, Karadağ ve Bulgaristan Avrupa haritasında yerini almıştır. Bu milletlerin silahlı mücadelesini ulusal bilincin uyanış periyodu izlemiştir; Bulgar milliyetçiliğinin birinci aşaması yani Bulgar milletinin tarihsel kökleri konusundaki artan farkındalık 1830-1840 yılları arasında zirveye çıkmıştır. Bu birinci aşamayı 1850-1860 yılları arasında milliyetçiliğin profesyonel ajitatörler tarafından yaygınlaştırıldığı ikinci aşama izlemiştir; bu aşamadan hemen sonra üçüncü ve son aşama yani yoğun bir milliyetçi hareketin ortaya çıkışı gözlenmiştir (Gerd, 2014: 69-70).

Ivanov (2007: 1), Balkan milletlerinin ortaya çıkışının -milli devletlerle eş zamanlı ya da onlardan önce olsa bile- her halükârda iki sürecin örtüşmesi sayesinde gerçekleştiğini öne sürer. Bu iki süreçten ilki millet inşası ve diğeri de devlet inşasıdır. Ona göre bu çakışmanın ilk aşamasında yeni milliyetçi kimlikler daha cüretkâr bir hale gelmiş; ikinci aşamasında ise, Bulgaristan örneğinde görüldüğü gibi, bağımsız devletlerin uyanışı çoğu kere milli burjuvazinin önemli bir kısmının idari tecrübe birikimi elde etmesi söz konusu olmuştur. Ivanov’un ifadesi ile “19’uncu yüzyıl sonları boyunca Osmanlı İmparatorluğu karşısı Bulgar milliyetçisi ajitasyon başlıca Bulgar Ortadoks Kilisesi ile Bulgar edebiyat dili ve halk sanatlarının canlanması temeline dayanmaktaydı. Bağımsızlıkla birlikte bunu, Bulgarca konuşan yeni Ortodoks Hristiyan halkı kendi doğal yurttaşları kabul eden Bulgar devleti takip etti” (Fichtl 2005: 4).

Bulgar milletinin Bulgar devletini kurma sürecinde Protestan misyonerler Bulgaristan için kurumsal bir temel sağlamakta; bu kurumsal temel misyon yani Robert Kolej ve Robert Kolej’in kız öğrencileri, Phosphor [Fosfor] Gazetesi ve uzun süreli eğitimcilerden oluşmaktadır (Konev 1996: 78). Konev (1996: 105), bu süreci şöyle şematize eder: “19’uncu yüzyılın ikinci, üçüncü ve dördüncü çeyreğinde Bulgarlar arasında yürütülen faaliyetinin dört yönü önemliydi: 1-İncil’in tercümesi, basımı ve dağıtımı; 2-yaygın okul eğitimi ve dinsel eğitim; 3-impatorluktaki Hristiyan halk arasında Protestanlık ve Evanjelizm propagandası ve 4-popüler eğitim, talimat ve propaganda amaçlı gazete yayınlamak” (Konev 1996: 105).

American Board ve American Methodist Evangelical kurumlarının misyonerlik çalışmaları Bulgaristan’da taraftar bulmuş olsa da, özellikle

1870'lerden sonra Bulgar halkının çoğunluğu tarafından tepki ile de karşılanmıştır. Halk onları ikiyüzlü, Ortodoksluğu yıkmaya çalışan dinsizler olarak nitelemiş ve amaçlarının Bulgar milletini yok etmek olduğunu düşünmüşlerdir. Bu cümleden olarak İkonomov, Protestanları putperest olarak sıfatlandırmış, ruha değil İncil'in harfine inanmakla ve Bulgarları dinlerinden çıkarmakla suçlamıştır. Ona göre "kardeşleriyle birlikte dua etmeyi bırakan bir kişi artık milletini sevmiyordur. Kalben Bulgar ve vatansever değildir, lanetlenmelidir." İkonomov, devamla Protestanların gerçek Hıristiyan olmayıp, sapkın ve dinsiz olduklarını, vatan için çalışmayıp fitne çıkardıklarını, insanların inanç ve refahını sarstıklarını da iddia etmektedir. Protestan Misyonerler, devletin temellerini sarstıkları, Bulgaristan'ın iç işlerine karışılmasına sebep oldukları için Bulgar Prenslığı'ni terk etmeli ve zararlı faaliyetleri nedeni ile cezalandırılmalıdır (Taşcan 2015: 46-47).

Sonuç

Bulgarlar, Rum Ortodoks Patrikliği'ne bağlı olarak Osmanlı milletler sisteminin bir parçası iken önce Bulgar milleti, sonra da Bulgaristan olarak bir milli devlet kurmuştur. Bu değiştirme bir yandan Bulgar okur-yazarlarının Avrupa ve Amerika fikir dünyasına ulaşma imkânlarının artışı ile ilgili olmakla birlikte öte yandan da Bulgarlar dışından gösterilen özel bir çabanın ürettiği kültür ortamının ürünüdür. Yarım asıra yaklaşan bir süreç içinde gezginler, gazeteciler ve bilim adamlarının yanı sıra misyonerler de kısa ya da uzun sürelerle gelerek Bulgar topraklarında kalmışlardır. Doğrudan ya da dolaylı olarak hepsi kendi yararları için çalışmak üzere onları finanse eden bazı kurumlarla ilişkilidir. Bu kurumlar elçilikler olabileceği gibi okullar da olabilmektedir.

Bulgaristan'ın bir milli devlet haline gelme süreci üç aşamalı olarak düşünülebilir. Birinci aşama edebiyat ve eğitim alanındaki uyanış, ikinci aşama Bulgar Kilisesi'nin Rum Ortodoks Kilisesi'nden bağımsız hale gelmesi ve üçüncü aşama ise barışçı ve silahlı yöntemlerle bağımsızlığı elde etmeye yönelik siyasî mücadeledir. Bu aşamaların özellikle ilk ikisinde Amerikalı misyonerlerin daha fazla katkı yaptıkları görülmektedir (Kocabaşoğlu 1994).

Bulgar milli devletinin ortaya çıkışı Aydınlanma ve milliyetçilik hareketlerinin Balkanlar'a ulaşması gibi bir yönü ile doğal olsa da

Osmanlı millet sisteminin tasfiyesi ile sonuçlanan ıslahat hareketleri ve misyonerlerin ajitasyonları nedeni ile de zorlama bir süreçtir. Misyonerlerin din adamlığı ile pek de uyuşmayan politik çabaları bütün Doğu Akdeniz Hristiyanları için girişilen çabalara benzer olarak Anadolu Hristiyanlarını da cennete ulaştırmaktan çok, Osmanlı millet sisteminden ayrı, bağımsız bir millet olmaları konusunda cesaretlendirmeye yöneliktir. Bu çabaların bir kısmı aynı kiliseye bağlı dindaşları diğer misyonerlere üstten bakışla ve yakışsız ifadelerle tanıtmaya biçimindedir. Hamlin, 1856 yılında İstanbul'dan *Union Theological Seminary* öğrencilerine yolladığı ve *New York Evangelist* gazetesinde bir sonraki yıl yayımlanan bir mektubunda, Bulgarların Rumlardan çok farklı olduğunu ve Bulgarların daha ahlaklı, daha ayık, kendi bayram günlerinde daha sessiz ve düzenli olduklarını; Bulgarların ise Rumlardan daha bilgisiz ve daha budala olduğunu ama teşvik edildiklerinde her zaman iyi bir yetenek sergilediklerini (Doğan 2013: 281) iddia etmektedir.

Bulgar politikacılar ise, Bulgaristan'ın bağımsız bir Prenslik olarak kuruluşunu misyonerlere borçlu olduğunun bilincindedirler. Bir teşekkür nişanesi olarak Sofya'daki caddelere Washburn ve Long'un adlarının verilmesinin yanı sıra 1879 Nisan'ında Tırnova'da toplanan Birinci Bulgar Milli Kongresi'nde Milli Meclis Washburn'a, Long'a, Gladstone'a ve Schuyler'a Bulgaristan'ın bağımsızlığına katkıları nedeniyle teşekkür etmek için özel bir oturum düzenlemiştir. Washburn daha sonra Bulgaristan Prensi Aleksander'dan Saint Aleksander Nişanı ve Prens Ferdinand'dan Civil Merit nişanı almış ve Washburn 1909'da yayınladığı *Fifty Years in Constantinople* isimli kitabın kapağında yazar kendisini Bulgaristan St. Alexander Prenslik Nişanı ve Bulgaristan Milli Liyakat Nişanı sahibi olduğunu gösteren resmi ile takdim etmiştir (Stevens and Stevens 2012: 439).

Politikacılara ek olarak Bulgar ayaklanmasını Avrupa ve Amerika kamuoyuna taşıma işinde ortağı olan Sir Edwin Pears da Robert Kolej ile Bulgar milli devletinin kuruluşu arasındaki bağıntıyı takdir eder. Ona göre tarihte, tek bir kurum, bir ulusun kaderini Robert Kolej'in Bulgaristan'ın kaderini etkilediği kadar güçlü etkilememiştir. Bulgar hadisesi Robert Kolej açısından Türk hükümeti ile ilişkileri gelecek yüzyılın başına kadar hiçbir şeyin etkilemeyeceği biçimde sonlandırmıştır. Yüzyılın bitimine kadar Kolej'e Türk öğrenci katılmamıştır ve halen bile birçok Türk'ün

gözünde Kolej, Bulgar eyaletlerinin kaybedilmesinin ardındaki birinci saiktir. Yine de, Bulgaristan'ın yeni ulusunun bakış açısından, mezun ettiği Bulgarlar'ın hükümet başkanı, belediye başkanı, diplomat, bakan ve eğitimci gibi etkin pozisyonlarda yer aldıkları için Robert Kolej'in yararlı etkileri olmuştur (Stevens and Stevens, 2012: 439).

Bununla birlikte Washburn bir misyoner tevazusu ile kendisinin ve Robert Kolej'in Bulgaristan konusundaki çabalarını ve Bulgaristan'ın bağımsızlığındaki rolünü önemsemez. Washburn'a göre (Stevens and Stevens 2012: 438) gazetelerde zaman zaman görülen ve onun hayatını da etkileyen "absürd hikâyelerden" hiçbir şekilde sorumlu değildir. Sultanla hiçbir tanışıklığı olmamıştır, Türk-Rus Savaşı'nı o yapmamıştır ve Bulgaristan'ı o yaratmamıştır. Hiçbir zaman Bulgarları Türk hükümetine karşı isyan etmeleri için cesaretlendirmemiş; aksine, bu tür devrimci hareketlerin cesaretini kırmak için bütün etkisini kullanmıştır. Robert Kolej ise asla isyanın merkezinde olmamıştır ve asla bu tür hareketler için uygun zaman kollamamıştır. Esasen Washburn bütün milliyetlerle derinden ilgilidir ve maksadı bütün gücüyle olabildiği kadar iyi şeyler yapmak ve etkisini iyi yolda kullanmaktır.

KAYNAKÇA

Altanov, Velislav (2012), "Religious Revitalization Among Bulgarians During And After the Communist Time," Occasional Papers on **Religion in Eastern Europe (Vol. 32)**, Issue 3, pp. 13-22.

Barkey Karen & George Gavrilis (2016), "The Ottoman Millet System: Non-Territorial Autonomy and its Contemporary Legacy," **Ethnopolitics**, Vol. 15, No. 1, pp. 24-42.

Barton, J. Lewy (1901), "**Turkey**" **Report of the Ecumenical Conference on Foreign Missions**, Held in Carnegie Hall And Neighboring Churches April 21 to May 1, New York.

Buzpınar, Ş. Tufan (2003), "Suriye ve Filistin'de Avrupa Nüfuz Mücadelesinde Yeni Bir Unsur: İngiliz Misyonerleri," **İslam Araştırmaları Dergisi**, Sayı 110, ss. 107-120.

Cacanoska, Ruzica (2001), "The Emergence and Development of Protestantism in Macedonia," **Religion, State & Society**, Vol. 29, No. 2, pp. 115-119.

Canyaş, F. Orkunt (2014), "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde Bürokratik

Elitin Modernleşme Çabaları ve Misyonerlik Faaliyetleri,” **Yaşar Üniversitesi Dergisi**, Sayı 9, No. 33, s. 5674-5691.

Danacıoğlu, Esra (2005), “Amerikan Dokunuşu Mucizeler Yaratacaktır. Oryantalizm ve Osmanlı’da Amerikan Misyonerleri,” **Toplumsal Tarih**, Sayı 119, s. 90-93.

Dinçer, Nahit (1978), **Yabancı Özel Okullar**, İstanbul, Er-Tu Matbaası.

Dinçer, Nahit (1986), “Bulgar İhtilalinin Hazırlanmasında Dış Güçlerin Yardımı ve Kültürel Faaliyetler,” **Sosyoloji Konferansları**, Cilt 3, Sayı 21, s. 69-101.

Doğan, M. Ali (2013), “Misyonerlerin Osmanlı Bulgarları Hakkındaki Yazılarından Örnekler,” **Türk-Bulgar İlişkileri Üzerine Makaleler** Ed. Yeliz Okay, İstanbul, Doğu Kitabevi, s. 279-286.

Engelhardt, E. Philippe (1999), **Tanzimat ve Türkiye**, Çev. Ali Reşad, İstanbul, Kaknüs Yayınları.

Ergin, Osman (1977), **Türkiye Maarif Tarihi (Cilt 1-2)**, İstanbul, Eser Matbaası, s. 783-785.

Erhan, Çağrı (2015), “Ottoman Official Attitudes Towards American Missionaries,” **Yale Center for International and Area Studies**, Vol. 3, pp. 315-341. (Çevrimiçi): <http://opus.macmillan.yale.edu/workpaper/pdfs/MESV5-11.pdf>.

Fichtl, Eric (2005), “**Other or One of Us? Bulgaria’s Attempt to Assimilate its Ethnic Turks**,” (Çevrimiçi): http://www.ericfichtl.org/images/uploads/Fichtl_Bulgaria_EthnicTurks.pdf

Gerd, L. Aleksandrovna (2014), **Russian Policy in the Orthodox East: The Patriarchate of Constantinople (1878-1914)**, Russia, De Gruyter Open.

Gushevska, Liljana & Natasha Kotlar-Trajkova (2014), “Macedonian National Movement in the 19th Century: Development Stages and Conceptions,” **Iustinianus Primus Law Review**, Vol. 5, No. 2, pp. 1-26.

Günay, Nejla (2008), “Amerikan Misyonerlerine Anadolu Halkının Tepkisi ve Bunun Osmanlı-Amerikan İlişkilerine Etkileri,” **Gazi Üniversitesi Akademik Bakış Dergisi** Cilt 1, Sayı 2, s.107-119.

Güngör, Erol (1999), **Türkiye’de Misyoner Faaliyetleri**. İstanbul, Ötüken Yayınları.

Hamlin, Cyrus (1893), **My Life and Times**, U.S.A., Pilgrim Press.

Hamlin Cyrus (1896), “America’s Duty to Americans in Turkey. An Open Letter to the Hon. John Sherman, United States Senator from Ohio,” **The North American Review**, Vol. 163, No. 478, pp. 276-281.

Hülagu, M. Metin (2007), “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Misyoner, Ermeni, Terör ve Amerika Dörtgeninde Türkiye,” **Journal of Islamic Research**, Vol. 20, No. 4, pp. 429-450.

Ivanov, Andrey (2007), “**Minority Nationalism in the Balkans: the Bulgarian Case**,” (Çevrimiçi): <http://academos.ro/sites/default/files/biblio-docs/219/minority.pdf>.

İnalçık, Halil (1943), **Tanzimat ve Bulgar Meselesi**, Ankara, TTK Basımevi.

Kerimoğlu, H. Taner (2007), “Kilise Ve Mektepler Kanunu Örneğinde II. Meşrutiyet Döneminde İttihatçı-Rum İlişkileri,” **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Cilt 6, Sayı 14, ss. 3-25.

Kocabaş, Süleyman (2002), **Türkiye’de Gizli Tarih III. Misyonerlik ve Misyonerler**, Kayseri, Vatan Yayınları.

Kocabaşoğlu, Uygur (2000), **Anadoludaki Amerika**, Ankara, İmge Yayınları.

Konev, Ilija (1995), **America: In The Spiritual Space of the Bulgarian Renaissance**. Bulgaria: Kliment Ohridski University Press.

Kurat, A. Nimet (1959), **Türk-Amerikan Münasebetlerine Kısa Bir Bakış (1800-1959)**, Ankara, Doğu Matbaası.

Malkoç, M. Numan (2005), “Türkiye’de Protestan Misyonerliği” **Türkiye’de Misyonerlik Faaliyetleri Tartışmalı İlmî Toplantı - 17-18 Nisan 2014 İstanbul**.

Mott, J. Releigh (1897), **Strategic Points in the World’s Conquest: The Universities and Colleges as Related to the Progress of Christianity**, U.S.A., The Caxton Press.

Mutlu, Şamil (2005), **Osmanlı Devleti’nde Misyoner Okulları**, İstanbul, Gökkuşbu Yay.

Newman, J. Paul (2014), “Nationalism,” **International Encyclopedia of the First World War** ed. Ute Daniel Freie Universität. (Çevrimiçi): <http://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/nationalism>.

Ortaylı, İlber (1985), “Balkanlar’da Milliyetçilik,” **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi (C. 4)**, Ed. Vedat Çakmak v.d., İstanbul, İletişim Yayınları, ss. 1026-1031.

Ortaylı, İlber (1985a), “Osmanlı İmparatorluğu’nda Millet,” **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi (Cilt 4)**, Ed. Vedat Çakmak v.d., İstanbul, İletişim Yayınları, ss. 996-1001.

Öney, Celal (2013), “Misyoner Örgütlerin Rekabet Sahnesi Filistin,” **Tarih Okulu Dergisi**, Yıl 6, Sayı 15, ss. 331-354.

Powers, F. Perry (1900), "Missionaries and Nationality," **Report of the Ecumenical Conference on Foreign Missions**, Held in Carnegie Hall And Neighboring Churches April 21 to May 1, New York.

Reed, Lewis (1900), "Social Influence of Missions in Turkey," **Report of the Ecumenical Conference on Foreign Missions**, Held in Carnegie Hall And Neighboring Churches April 21 to May 1, New York.

Saatçi, M. Begüm (2009), "Balkan Ulusçuluklarına Dair Bir Değerlendirme: Farklı Uluslar Farklı Usüller," **Karadeniz Araştırmaları**, (C. 6), Sayı 23, s. 13-28.

Sabev, Orlin (2012), "1910'lerde Savaş ve Eğitim: Savaş Koşullarında İstanbul Robert Koleji ve Amerikan Kız Koleji," *Balkan Savaşlarının 100. Yılı. Uluslararası Balkan Sempozyumu - 11-13 Mayıs 2012, İstanbul.*

Sarıyıldız, Gülden (2002), "Osmanlı Devleti'nde Protestan Ermeni Milleti ve Kilisesi'nin Tanınması," **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi**, Yıl 1, Sayı 2, s. 249-267.

Shaw, Stanford (1985), "Osmanlı İmparatorluğu'nda Azınlıklar Sorunu," **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, (C. 4), Ed. Vedat Çakmak v.d., İstanbul, İletişim Yayınları. ss. 1002-1006.

Somel, S. Akşin (2007), "Osmanlı Ermenilerinde Kültür Modernleşmesi, Cemaat Okulları ve Abdülhamid Rejimi," **Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar**, Sayı 5, s. 71-92.

Stevens, Marcia & Stevens, Malcolm (2012), **Against The Devil's Current. The Life and Times of Cyrus Hamlin**. İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.

Taşcan, Arzu (2015), "XIX. Yüzyılda Amerika, İngiltere ve Rusya'nın Avrupa Türkiyesi'nde Dini Görünümlü Siyasi Nüfuz Mücadelesi," **Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi**, Cilt 2, Sayı 5, s. 32-59.

Ulusoy, Şaban (2005), **Robert Koleji ve Yabancı Okullara Yönelik Atatürk Döneminde Yapılan Düzenlemeler**. (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi SBE).

Washburn, George (1900), "Missionaries and Government," **Report of the Ecumenical Conference on Foreign Missions**, Held in Carnegie Hall And Neighboring Churches April 21 to May 1, New York.

Washburn, George (1900a), "The Christian College" **Report of the Ecumenical Conference on Foreign Missions**, Held in Carnegie Hall And Neighboring Churches April 21 to May 1, New York.

Washburn, George (1909), **Fifty Years in Constantinople and Recollections of Robert College**, U.S.A., Houghton Mifflin Company.

Yetkiner, Cemal (2008), "İstanbul'da Bir Cemaatin Doğuşu: William Goodell ve Amerikan Protestan Misyonu," **Akademik Orta Doğu**, Cilt 3, Sayı 1, s. 133-164.